

VÖRÖS ISTVÁN

A mítosz nélküli nép mítosza

AVAGY AZ IRONIKUS ÖNKÉP FORMÁI A CSEH NEMZETTUDATBAN

I. A módszer elé

Minden nép egy könyv.¹ Indítsunk ezzel a talányos mondattal, mert ez a talányos mondat máris szigorú irányt szab tanulmányunknak, mely nehezen körüljárható témát kíván feldolgozni.² Egy nép önképét, magáról kialakított mítoszt felfoghatjuk valami olyasminak is, mint egyetlen individuum tudatát, és akkor a vizsgálódásunk elsősorban pszichológiai természetű lesz. Felfoghatjuk úgy is, mint történelmi események következményét, de akkor épp a vizsgálat történettudománytól eltérő, lényeges része sikkad el. Ha megpróbáljuk a pszichológia és a történelmi szempontot egyesíteni, akkor viszont az irodalom területére tévedünk.

Tekintsük tehát az irodalmat tudománynak (nem összetévesztő e tudomány metatudományával, az irodalomtudománnyal), és módszereit bizonyos kérdések vizsgálatára al-

¹ Hogy is kell ezt értenünk? Az közhely, hogy ahány nyelven beszélünk, annyi ember vagyunk. Nos, ha egy népet a nyelv révén kezdünk azonosítani (ez a nyelvnmzeti felfogás – vö. BERKES 42–47.), ahogy az megtörtént a 19. század elején átalakult cseh nemzettudatban, akkor azt a népet egyetlen embernek tekinthetjük. Persze abban az esetben lenne ez igaz, ha egy mondás értelme tágitható lenne, és logikai erővonalai túlúzóhatók lennének grammatikai határain. Húzzuk most túl őket, ahogy a táskarádió antennáját húzza ki a strandoló, ha távoli országok foszladozó adását akarja kiszűrni az éterből. Ha mindenki annyi ember, ahány nyelv, akkor az egynyelvű nemzet individuumként viselkedik. Ha pedig minden ember egy potenciális könyv, akkor minden (mai értelemben vett) nép egy könyv. Az ember persze nem az a könyv, amit ő írhat meg, hanem az a fiktív könyv, melyben ő szerepelne. De ezzel még mindig nem értünk végére ennek a láncnak. „A szereplő és az értelmező között (...) bármekkora legyen is a távolság, bármekkora is legyenek a különbségek, a határ bizonytalannak tűnik. Mindig átjárhatónak.” (DERRIDA 12.) Vagyis nem szerzői vagyunk a könyvnek, hanem szereplői, de másfelől elemzői is. A szereplő és az elemző közötti végtelen szakadék talán nem szélesebb mint egy késsel ejtett vágás. Reflektálatlan létbefeledtettség és a tudatos önreflexió egymás szomszédai. Egy nemzet első ösztönös tette az önelemzés. (Innen egyenes út vezet a 2. lábjegyzethez, a kettő folyamatosan olvasható:)

² E téma nehézsége arra kényszerít minket, hogy először a vizsgálódás módszeréről gondolkodjunk. Platónnal szólva: „Én először is azt akarom elmondani, hogy miképpen kell beszélnem, s csak aztán akarok beszélni.” (Idézi NÁDAS 129.) De nehéz-e ez a téma, vagy inkább elviselhetetlenül könnyű, hogy Kundera igen találó kifejezését idézzük a létről. Nem kell ezt az ellentmondást feloldanunk, mert épp arról akarunk írni, miként rendeződik egységbe ironia és komolykodás, paródia és öncsalás a cseh nemzet önképében, vagy annak keletkezéstörténetében. Tehát vizsgálódásunk során az önellentmondás nem hiba, hanem eszköz.

kalmas tudományos eszközöknek. Nos, ha az irodalmat nem művészetnek³, hanem tudománynak⁴ tekintjük, akkor el kell végeznünk néhány alapvetést.

Mi tehát e tudomány tárgya?

Az irodalom mágikus tudomány, olyan összefüggéseket tárhat föl, melyek a logikának alávetett tudományok számára épp módszertanukból következően megközelíthetetlenek. „A líra: logika; de nem tudomány”, mondja József Attila egy töredékében. Költői szempontból igaza van, de épp logikailag pontatlan az állítása. A teljes szöveg ugyanis így hangzik: „Kertemben érik a / leveles dohány. / A líra: logika; / de nem tudomány.” Nos, ez a négy sor semmilyen logikai összefüggésben nincs, ugyanakkor koherens, és esztétikailag indokolt. Tehát épp fordítva igaz az állítás. A líra tudomány, de nem logika.

Persze tudomány-e, ami a logika törvényeinek nem engedelmeskedik? Nem a gondolkodás „fekete lyuka”, egy oximoron⁵ közepén találtuk magunkat éppen? Eltekinthetünk-e attól, hogy az oximoron, mint költői alakzat épp logikai meghatározású. Ahogy az esztétika is logikai tudománynak minősül. Lehet-e egy nem logikai tudomány metanyelve logikai?⁶ Lehet, de arra is törekedni kéne, hogy a logikai tudományok metanyelve ezentúl nem-logikai legyen.

Ha oximoronokba ütközünk, akkor azért azt is regisztrálhatjuk, hogy végre közeledünk témánkhoz, a cseh kultúrához, cseh gondolkodáshoz, cseh önismerethez. Mert a cseh irodalomnak egyik attribútuma az oximoron.⁷ Ha azt mondtuk, hogy minden nép egy könyv, akkor föl kell nyitnunk ezt a könyvet, és meg kell néznünk, mi van beleírva. Az irodalom nem művészet, hanem önismereti gyűjtemény. A csehek nyitott könyve jól kivethetően

³ Erre egyébként a közgondolkodás is feljogosít bennünket, hiszen konzekvensen az előadóművészeket (legyenek azok bármilyen gyatrák) és a képzőművészeket szokták művészként emlegetni, a művészellátó boltban sem szoktak soha írógépet vagy értelmező szótárt árulni. A nyelvben kifejeződő gondolkodás tehát nem művészetnek, hanem mesterségnek tekinti az írást, az írósgépet. Lehetne ezt a tényt ignorálni is, de próbáljuk inkább bölcsességgként kezelni. Hiszen az igazi bölcsesség nem mindig az, ami magát bölcsesség jelmezében jeleníti meg, ahogy a tudomány se feltétlenül az, mely magát a tudományosság attribútumaival ruházza fel.

⁴ „Annak a módszernek az eszméje, amelyik magában foglalná a tudomány művelésének szilárd, változhatatlan és abszolúte kötelező alaptételeit, és lehetővé tenné számunkra, hogy a „tudomány” fogalmát szerény, ám konkrét tartalommal töltsük meg, tetemes nehézségekbe ütközik, amint a történeti kutatás eredményeivel szembesítjük. Akkor tudniillik kiderül, hogy nincs egyetlenegy szabály sem, legyen bármennyire meggyőző és ismeretelméletileg szilárdan lehorgonyzott is, melyet ne sértettek volna meg valamikor.” FEYERABEND 45.

⁵ A gondolkodás törvényei tulajdonképpen modellezik a világegyetemet. („Amit le lehet írni, az meg is történhet, és amit az okság törvényének ki kell zárnia, azt leírni sem lehet.” WITTGENSTEIN 6.362) Így a modellünk egy olyan táguló labdához hasonlít, melynek külső és belső határain a törvények ellentmondásba kerülnek egymással, és megsemmisítik nem önmagukat, hanem a külvilágot, akárcsak a fekete lyukak a valóságban. Ezek szerint persze a gondolkodás vagy az írás során belekerülhetünk egy olyan oximoronba, melyből nem lehet szabadulni. Remélem ez az írás (nem) efelé tart.

⁶ „Az okság törvénye nem törvény, hanem egy törvény formája.” WITTGENSTEIN 6.32

⁷ Az oximoron Mácha költői módszerének elengedhetetlen része volt, és Mácha hatásával együtt az oximoron is fontossá lett a 20. századi cseh költészet legnagyobbjai számára. Erről lásd Sylvie Rychterová tanulmányát (A csend kontúrjai, oximoron a modern cseh költészetben. in: RYCHTEROVÁ 79–93.)

irodalmi természetű. A nemzeti irodalom egy nép gondolkodása önmagáról. A nép mint olyan tudományunk eszközeivel persze megragadhatatlan, illetve ezek az eszközök jószereivel egybevágunk magával a néppel. Amennyiben az irodalom eszközei alapvetően nyelvek, és egy nép önazonosságának forrásai is sok tekintetben nyelvek.

Ahogy az emberiség sem biológiai és faji kategória, hanem egy gyorsan változó összetételű egyedcsoport lassan változó tulajdonsága, úgy a népet sem lehet etnikai, hanem inkább nyelvi alapon vagy más szellemi kategóriák alapján meghatározni. A nyelv maga a nemzet. A biológiai és társadalmi egyedek összessége kommunikációs kritériumok mentén rekeszti azonos karámba vagy zárja el egymástól az embereket. A csehek esetében ez nyilvánvaló. A 18–19. század fordulóján kiváltak az így megszűnő „bohemosz”⁸ népből, nyelvi alapon kezdték identifikálni magukat. Korábban a cseh korona összes lakója, németek, csehek és a többiek együtt alkottak egy történelmi nemzetet, melynek korántsem voltak olyan élesek a határai a középkori globalizált, latin nyelvű és egységesen kereszténység alapú Európában.

Az önálló (mai értelemben vett) cseh nép kialakulását nem a 6. századra, hanem a 19. századra kell tennünk, mert ekkoriban szakadt le németjeiről, és ugyanekkor szakadtak le róluk szlovákjaik. Nagyon is fiktívnek tűnhet ez a gondolatmenet, nem túlzás az, hogy a cseh nép csak a 19. század elején jött létre? Az, de épp erről van szó: az irodalmi tudomány egyik eszköze épp a fikció. A cseh pedig az irodalom népe.⁹

Ezért szeretném nemzettudatának elemzését, a verselemzés módszereivel elvégezni. De akkor hol van a vers, amit elemezni fogunk? Ilyen vers nincs, van viszont egy alapvetően irodalmi mibenlétű, lírai természetű tárgy, a csehek önmítosza, és annak különböző átstilizálásai, majd ellentétébe fordulása. Hiszen az egyén (és így az egyéniségként viselkedő nép) számára nincs olyan, hogy történelem, csak a történelemről bennünk élő képzetek vannak, melyeket mások gondolatai, gondolkodás közben elvégzett munkája révén igyekszünk formálni; tehát mások formálják bennünk, a történelem a tudatunkba alapvetően irodalmi formában jut el¹⁰; irodalmi tárgyasulásán belül a történelmi önismeret lírának számít, tehát megvizsgálhatjuk formáját, hatás eszközeit, bizonyos szándékolt és szándéktalan tartalmakat. A szándékolt tartalmon azt értve, amit a szerző el akart mondani (az irodalomtanárok által olyan sokszor föltett obligát kérdést: Mit akar mondani a költő?); a szándéktalan tartalmon pedig azt, amit a mű, a szöveg magában jelent, nyilván sokban, de nem mindig és nem mindenben hasonlítva arra, amit a szerző mon-

⁸ A német nyelv egyértelműen megkülönbözteti a földrajzi és a nyelvi értelemben vett cseheket, az ő szópárjuk mintájára hoztam létre ezt a szót. Ahogy egyébként a csehek is megkülönböztetik a történelmi és a mai Magyarországot. (Uhry – Maďarsko). De saját magukra vonatkoztatva se a csehek se a magyarok nem végzik el azt a megkülönböztetést.

⁹ Ehhez lásd Berkes Tamás kitűnő dolgozatát, A cseh újjászületés mint irodalmi kánon (in. BERKES 25–41.).

¹⁰ „A közgondolkodást filozófusok vagy történészek tudományos igényű műveikkel alig-alig tudják befolyásolni. Sokkal inkább az újságírók és a politikusok azok, akik szóbeli vagy írásbeli megnyilatkozásaikkal a szélesebb közgondolkodáshoz eljuttatják a nemzeti történelemről, népről, államról fölvetődő aktuális gondolatokat. Csakhogy az újságírók és a politikusok ezeket a téziseket nem a saját fejükből merítik. Többnyire nem ők maguk, akik filozófusok és történészek munkáit tanulmányozzák, hanem történelmi regényeket olvasnak, történelmi témájú színdarabok előadásait látogatják.” MĚŠTAN 68.

dani akart. A szöveg önálló entitás, amelynek saját mélyáramai vannak és önálló struktúrája van, sőt, elárulhat olyasmit is, amit a szerző akarata ellenére jelenített meg, fecsegett ki önmagáról. Csakhogy jelen esetben szereplők és elemzők vagyunk egyszerre, és nem látjuk magát a korpuszt, mely még annál is amorfabb, mint a biblikus szövegek halmaza a kanonizáció előtt. Ugyanakkor felettébb kérdéses a szerző mibenléte. Ki írja a történelmet, ki a róla kialakuló képet? Melyikért felel Isten, melyikért egy nemzet egyetlen emberére emlékeztető tudata? És az e tudat nevében beszélő írók melyikhez állnak közelebb? A cseh társadalom Európa egyik legszekularizáltabb társadalma, nem rángatjuk-e valami olyasmibe, ami lényegétől teljesen idegen? Én inkább úgy tenném föl a kérdést, a módszerünkkel nem tud-e meg valami olyasmit is magáról, aminek nem volt tudatában?

II. A kéziratok

A történet elején szinte megvan az a kézirat, amit keresünk, csak ez a kézirat hamisítvány. Egy nem létező versnek végül is furcsa lenne, ha akadna eredeti kézírata. És épp mint ilyen lesz a mi érdeklődésünk tárgya ez a hamisított kéziratcsoport, mint az akkori európai trendbe ugyan teljesen beleillő, de cseh környezetben új értelmet nyerő jelenség; nem annak a kézírata, aminek szánták, hanem a kis cseh nép¹¹ önmegszólító és önelemző versének. Ha a cseh irodalomtörténetben elhangzik a Kéziratok kifejezés, akkor mindenki rájuk gondol, a Zöldhegyi és Királyudvari Kéziratokra. De még ennél is több volt belőlük, az 1810-es években két romantikus szemléletű tudós, Václav Hanka és Josef Linda olyan szövegeket talál meg, melyek azt bizonyítják, hogy a cseh nép időben és kulturálisan is előbb érkezett hazája területére, mint a német. Föltehető ezekben a töredékekben a magyar irodalom folyamatából Arany által hiányolt, és a csehből ugyanúgy hiányzó elveszett nemzeti eposz, előfordulnak bennük nagy lírai értékű, romantikus ízlést is kielégítő szövegek. Mindezek történelmi forrásként a korabeli cseh nyelv és társadalom fejlettségét hivatottak igazolni. Afféle happy end ez, minden jóra fordul már az elején. Az ember nem is érti, hogyha az a hiány és igény ennyire nyilvánvaló, mért nem írták meg a maga idejében őket¹². De nem azért vagyunk itt, hogy ironizáljunk ezeken a kéziratokon¹³.

¹¹ Jan Patočka a nagy történelmi faladatokkal bajlódó cseh nép időszakát az államalapítástól a fehérhegyi csatáig jelöli ki, ami aztán jön az a kis cseh történelem (vö. PATOČKA 154–160.). A kis cseh nép ebben az értelemben az a cseh nép, amelyről eddig is beszéltünk, a magát anyanyelve révén identifikáló, és kicsiségével kitűnően gazdálkodó közösség.

¹² „A nemzeti ébredés kultúrája a maga egészében misztifikációhoz folyamodott (nem tudott nem folyamodni), azt a látszatot igyekezvén kelteni saját maga és a környező világ előtt, hogy léte magától értetődő.” MACURA 17–18. p

¹³ Csakugyan fölvetődik a kérdés, hogy hol is vagyunk valójában? És hol vannak a kéziratok. Tudományos térben, vagy a fikció terében? Egy múzeumban vagy egy elbeszélésben, egy versben, vagy valami romantikus nemzeti (cseh) hangulatban? Bár Hankák a Cseh Nemzeti Múzeumnak dolgoztak, valójában a cseh nemzet nagy versében szerepeltek. Vagyis a valóságon kívül vagyunk avval szembe megyünk. Az elemző reméli, hogy ő is ebben a kérdéses identitású térben időzik, miközben persze számítógépe előtt ül, a szobában sötét van, az íróasztalát csak egy kis lámpa világítja meg, ha felnéz az a fénykör az arcával együtt tükröződik a szemközti vitrinben, közben hallgatja Beethoven Hammerklavier szonátáját.

Annál is inkább, mert ezt már megtették maguk az érintettek, a leletek állítólagos szerzői, akik nem sokkal nagy felfedezésük után paródiát¹⁴ is közzétettek az inkriminált szövegekről. A vers, amit keresünk itt van, ennek a hamis paródiának és az eredeti hamisítványnak a viszonyában. A két szöveg(csoport) felesel egymásnak, kölcsönösen leleplezi egymást, jelzi, hogy az irodalmi játéktérben vagyunk, mely erősebb az irodalomtörténetinél, ugyanakkor jellege tudományos marad. A keresett szöveg műformája ironikus tudomány, vagy Nietzsche szavával élve, vidám tudomány.

Ez a cseh vidám tudomány megintcsak tiszta irodalom; miközben nagy sietséggel húzták föl a nemzet új épületét (falazták önmagukat a nyelvbe), lopott vagy legalábbis elcserélt téglákat építettek a falba, egyelőre még bátorlalanul, de már mosolyogtak magukon.

III. A kicsiségért vívott harc

A 19. század első felében a kéziratokkal kapcsolatos csatározások voltak a leghangosabbak, és ebben lírai hangulatban részt vett a nemzeti ébredés egész szellemi élete; a század második felét a kéziratok illúziójának leleplezése vitte új irányba. Nem mintha vissza lehetne vonni ötven évet, amikor a cseh öntudat a legfontosabb inspirációját ez az illúzió jelentette, vagy vissza lehetne vonni egy Smetana operát, egy Mikuláš Aleš rajzot. A hamis tudat a kultúra része lett, és mint ilyen megszűnt hamisnak lenni.

A várva várt 20. század a cseh irodalomban avval kezdődik, hogy Švejk egy tolókcsi-ból azt kiabálja a háborúra készülő Prágának: Fel Belgrádra! A kincstári hazaszeretetet kifordítja, mert nagyon is komolyan veszi, belebújik, mint később az orosz egyenruhába fog. Nem kerül a bajt, hanem inkább elébe megy. Azt mondja, lássuk, baj-e egyáltalán, vagy ha mélyen a szeme közé nézünk, elfut az ember pillantása elől, mint a tigris. Švejk bátor, Švejk hazafias, Švejk elébe megy a veszélyeknek, Švejk pontosan érti mi történik körülötte, Švejk az egyetlen ember, akit nem fertőzött meg a világban tomboló globális hülyeség, Švejk intelligens, Švejk önfeláldozó, Švejk jó katona, Švejk ért a kutyákhoz, Švejk hisz istenben, ha Isten kételkedik is benne, Švejk nem szökik át az oroszokhoz, Švejk nem árulja el a cseheket, Švejk pontosan tudja ki az a Ferenc Ferdinánd, Švejk nem kispolgár, Švejk nem cseh, de nem is nemcseh, Švejk nem akar túlélni, csak nem tud meghalni, Švejk nem keresi a biztonságot, hanem belerohan a veszélybe, Švejk kiáll a bajtársaiért, legfeljebb csak magáért nem áll ki, Švejk nem kitalált alak, Švejk mi vagyunk, de akkor kik a csehek, Švejk egy versben Hölderlinnel szerepel együtt.

Persze ez egy lírai futam volt, kérdés, hogy az irodalmat irodalom révén pontosan elemezhetjük-e, alá kell vetnünk még egyszer saját módszerének, lássuk mire megy maga ellen fordítva, vagy épp magára kopírozva. Az előző replikát tegyük negatívjába:

Švejk gyáva, Švejk hazafiatlan, Švejk mögötte megy a veszélyeknek, Švejk egyáltalán nem érti mi történik körülötte, Švejk az egyetlen ember, akit megfertőzött a világban tomboló globális hülyeség, Švejk buta, Švejk önző, Švejk jó civil, Švejk idegenkedik a kutyák-

¹⁴ Evvel az eredeti hamisítványok paródia jellegét is hangsúlyozták. Kigúnyolva az eredetire számot tartókat, az azt megírókat, a nemzeti ébredés folyamatát, mely nem létező dolgokra építi hatalmas építményét. Evvel jószérivel légvárat teremtve. Talán ennek a légvárnak köszönhető, hogy a cseh írók soha nem kerültek légüres térbe.

tól, Švejk kételkedik Istenben, ha isten hisz is benne, Švejk átszökik az oroszokhoz, Švejk nem árulja el magát, Švejk pontatlanul tudja, ki az a Ferenc Ferdinánd, Švejk kispolgár, Švejk cseh, de egyúttal nemcseh, Švejk nem akar élni sem meghalni, Švejk nem keresi a veszélyt, hanem belerohan a biztonságba, Švejk a kisujját sem mozdítja a bajtársaiért, de magáért sem áll ki, Švejk nem kitalált alak, Švejk mi sem vagyunk, ahogy a csehek sem, Švejk egy versben Gavriló Princippel szerepel együtt.

Megállapíthatjuk, hogy az a második kísérlet termékeny kudarccal végződött. Tapasztalunk kellett, hogy egy nyelvi struktúra ellentétébe való fordításának több, egymástól sokban eltérő útja van, a nyelv sosem hajlandó tisztán logikai törvények szerint működni. Annak a kijelentésnek pl., hogy Švejk jó katona, vajon az-e a helyes ellentéte hogy: Švejk nem jó katona, vagy hogy: nem Švejk jó katona, esetleg az, amit írtunk, hogy: Švejk jó civil. A katona és a civil ellentéte már nem elsősorban logikai ellentét. Annál is inkább, mivel a jelző is bonyolítja a helyzetet. Azt meg tudjuk mondani, milyen egy jó katona, de a jó civilnek semmiképp sincsenek karakterisztikus vonásai. Egy jó katona erős, bátor, önfeláldozó, rátermett, de épp ilyen egy jó civil is lehet. Ezek szerint fogalmunk sincs, milyen az a *derék* katona, és ezt a fogalmunkat még bizonytalanabbá teszi, ha Švejk kapcsán próbálunk vele bármit is kezdeni. A Švejk, mint könyv arról szól, és ez az emblematisz személyiség arra ébreszthet rá bennünket szórakoztató mellébeszélésével, hogy a szavak jelentésébe beleépült az ellentétük is, hogy az abszurditás már ott van a nyelvben. Ahogy Kundera írja, egyes ellentétpárokról nem eldönthető, melyik nézetük a pozitív (könnyű-nehéz). Vagy nyilvánvaló, két replikánk közül mikor dicsértük Švejkot? Lehet, hogy mind a kétszer?

Josef Jedlička azt írja, hogyha a cseheknek jól áll a szénájuk, akkor „Husz János örökösének tartják magukat, ha azonban nehéz idők következnek, akkor többnyire Švejk példáját követik.”¹⁵ Kérdés, ki a fontosabb: az, akire öntelt pillanatainkban mutogatunk, vagy az, aki segítséget nyújthat a nehéz időkben. Ezzel persze nem Husz János nagyságát akarom kétségbe vonni, hanem Švejk kicsiségét igyekszem méltatni. Azt gondolom, nem véletlen, hogy Husz a nagy cseh történelem kulcsfontosságú alakja. Azt is mondhatnánk rá, hogy a csúcson áll, ahonnan már csak lefelé vezet az út. Lefelé, és nem kis részben az ő tevékenységének a következtében. Persze nem a megsemmisülésbe, csak a nagyságból ki, el, le. A kis cseh történelem tulajdonképpen sokkal szimpatikusabb. Melyet többnyire a kicsiségért vívott harc jellemzett. Amilyen pl. a Masaryk-féle realistáknak már emlegetett törekvése volt, hogy a nemzeti nagyságot hazudó önáltatásnak¹⁶ véget kell vetni. Hihetetlen nagy dolog a kicsiségért harcolni.¹⁷ Ennek a törekvésnek élharcosa Hašek, és folytatója

¹⁵ JEDLIČKA, 73.

¹⁶ Karel Kosík egészen odáig meg, hogy Josef Lada híres Švejk-illusztrációit is pontatlannak, félreértelmezőnek, idealizálóknak tartja, melyek nem érzékelik a borzongató, a groteszk grimaszt (Kosík 126.), majd ehhez lábjegyzetben még többet is hozzáfűz: „Lada Švejk-illusztrációi nem az egyetlenek, amikor az ábrázolás eltorzítja az eredeti irodalmi mintát. A cseh kultúrában ez az idealizálás, sőt idillizálás komoly hagyománnyal bír. Elégendő példa Myslbek Mácha-szobra a Petřín hegyen, mely a cseh költő zseniális életművével nincs semmilyen összefüggésben, és évtizedek óta hamis képet szuggérál Mácharól a nyilvánosságnak. (Kosík, 131.)

¹⁷ Jöjjön most megint egy oximoron-próba: Hihetetlenül kis dolog a nagyságáért harcolni. – itt például kétszer is váltottunk, kettős tagadás, tehát ugyanaz kéne legyen az értelme e mondatnak, mint az alapszövegnek. Vagy: Hihetően nagy dolog a kicsiségért békülni. Vagy: Semmi a kicsiség-

eminensen Hrabal, meg az ő kopaszodó homlokából kipattanó egész, nagy filmes generáció. Akárcsak az a költészeti iskola, amely az 1950-es években indult és neve egyúttal mozgalmának jelszava is volt: a hétköznapi költészet. A cseh irodalom magyarországi népszerűségének elsősorban nem humoros volta, hanem filozófiája volt az oka. Az, hogy nem fuldoklik a hétköznapi kiszerűségében, hanem meglátja benne a teljeset. Nem a szórákozni vágyók kedvenc terepe a cseh irodalom, hanem az élet értelmét keresőké, azoké, akik nem kedvelik az illúziókat.

IV. Kundera szökése

Persze ilyen tekintetben a hazánkban egyik legnépszerűbb cseh író, Milan Kundera épp kivételt képez. Ő az illúziókat ugyan egyáltalán nem kedveli, de a kicsiségért nem kíván személyesen harcot vívni, sőt egyéni döntéseiben határozottan szembefordul vele.¹⁸ Ő volt az a bátor, aki az egész nemzetre nézve is fölvetette a kérdést, vajon nem lett volna-e helyesebb, ha a csehek sem forszírozzák ezt a nem túl pragmatikus bölcsességet, hanem eltekintenek nyelvüktől, és ezáltal megspórolják maguknak a nemzetépítés nehézségeit: a német irodalom hátára állva építik tovább regionális irodalmukat. Nos, ha elkövetik a nemzeti öngyilkosságot¹⁹ (ami csak abban az értelemben az, ahogy a 19. században kezdték definiálni magukat), vagyis ha az írek módjára lemondanak nyelvükről, akkor ma biztosan cseh írónak számítana Kafka, de talán még Rilke is, bár azt el se tudom képzelni, hogy született volna meg a Švejk németül, kicsit nyilván Thomas Bernhard-osabban hangzana, kérdés, hogy léteznének-e egyáltalán Hrabal szövegei, vagy épp Holan versei. A cseh kultúrának, a cseh íróknak lehet, hogy könnyebb lett volna az útjuk, de épp, mert egyértelműbben az európai irodalom részét képeznék, más feladatokat oldottak volna meg más-ként, nyilván nem a kicsiség apoteózisával bajlódnak egy nagy nyelvi közösség részeseként. Ahogy akkor persze nem jön létre Csehszlovákia sem, így valószínűleg a csehek választása magukkal sodorta volna a szlovákokat is a nyelvi nemlétbe, vagy a nem nyelvi létbe; ha nem jön létre Csehszlovákia, akkor a Monarchia sem bomlik szét. Eddig a pár következtetésig szinte biztosak lehetünk benne, hogy ezt az utat járta volna Közép-Európa, ha pár cseh értelmiségi nem kezd csehül tanulni a 18–19. század fordulóján.

gért harcolni. Semmi a nagyságért békében maradni. Az ellentétek szétviszik a mondatott, mint az eső a porba írt betűt.

¹⁸ A bevezetőben arról írtunk, hogy a nyelvi alapon felfogott nemzettudat az individuummal mutat hasonlóságot. Bojtár Endre felhívja rá a figyelmet, hogy egyén és nemzet ennek ellenére, vagy épp ezért nem fejlődött összhangban: „Közép- és Kelet-Európában nemzet és személyiség nem egymást támogatva, harmonikusan formálódott, hanem gyakran egymás ellenében, nem egyszer a megsemmisüléssel fenyegetve egyik a másikat.” (BOJTÁR, 48.) Nos, ez jóval a nemzeti ébredés után hatványozottan igaz Kunderára is, hiszen miután megbírálta a csehek korábbi választását anyanyelv és európaiság (=német nyelv?) között, személyesen a másik (nyelvtől elszakadó) utat választotta és francia íróvá lett nagy erőfeszítéssel és sikerrel.

¹⁹ Márpedig a helyzet úgy fest, hogy Kundera épp ennek elkövetését kéri számon a cseheken. 1967. június 27-én a Csehszlovák Írószövetség IV. kongresszusán a következőket mondja: „Az a jövő, amit az egységesedő világ jelent, még irgalmatlanul és teljesen igazságosan be fogja nyújtani 150 évvel ezelőtti választásunkat illetően a számlát, és rá fog kérdezni, hogy mért így döntöttünk, miféle mentségünk van a létünkre. (IV. SJEZD 25.)

Kundera természetesen nem forgathatta másfelé a történelem kerekét, de saját pályáját irányíthatta úgy, hogy cseh íróból fokozatosan franciává váljék. Bár műveiben még az idő visszapörgetését is megkísérelti pl. amikor *Az élet máshol van*-ban Jaromillal újrájátszatja és felülírja saját múltját. Kundera a valóságon is kipróbálja a fikció erejét, és kísérletei nem is bizonyulnak eredménytelennek. Ő néha a valóságot is irodalomként akarja formálni, műveiben pedig valóságyszerű struktúrákat kíván létrehozni, mikor mondjuk egy házzal és a mellette levő kerti lakkal modellezi regénye kompozícióját (szintén *Az élet máshol van*-ban). Kunderát nem véletlenül értékeli alul a csehek, vagy ha alul nem is tudják értékelni, mert csehül Csehországban műveinek jó fele még nem jelent meg, mindenképp idegenkednek tőle. Létével és műveivel megkérdőjelezi azokat az elfojtott hazugságokat és öncsalásokat, amelyek olyan szimpatikussá és szerethetővé teszik a cseheket. Ő sajnos tudja, hogy az egész egy önismereti tévedésen alapul. De azt sajnos nem tudja, hogy ez a tévedés nem butaságból, hanem játékos kedvből ered. És ez elől a nemtudása elől szökött a francia nyelvbe.

V. *Europeana*

Hogyha a 19. század létrehozta nemzeti identitásunk kirekesztő formáját, a nacionalizmust, a 20. század létrehozta a személyes identitás kirekesztő formáját, a pszichologizáló individualista önértelmezést, akkor a 21. századnak ezeket a kirekesztő öntudatokat le kell bontania. Nem lesz könnyű feladat, mert a téves önképek (az önszeretet és a tévesen értelmetlen hazaszeretet) áthatották életünket, erre épül a gazdaság, a világ politikai berendezkedése, a mindennapi élet, sőt a művészet is.

Az Európai Unió kifejezést egy irodalmi szándékkal megírt szövegbe például képtelenség beiktatni, mert az ember nem szabadulhat attól a gyanútól, hogy pont olyan, kínos lojalitással átítatott ballasztot helyez el szövegében, mintha 30 évvel ezelőtt a Szovjetunió nevét iktatta volna oda. Akkor marad a Szu, a Jugó, Cseszkó de az a bökkenő, hogy egyik bevált szó mögött sincs már valóságos tartalom.

Talán a soknemzetiségű Eu-ba való beolvadás oldhat valamit a feszültségen, hogy a ránk jutó személyiség és nemzetiség kereteit szűknek érezzük. Európa új történelmi feladatai, épp kitágulása révén, nem világméretűek, hanem belsővé váltak. Ha Patočka kis nemzetnek és kis történelemnek nevezi azt, amikor egy közösség a saját bajaira koncentrálna befelé fordul, akkor ebből az következik, hogy épp most jött el a kis Európa ideje, a kis európai történelemé.

A nemzeti történelmek új kontextusba kerülnek, másképp mondva elvesztik értelmüket, ahogy elveszti az értelmét az időrend is. Ouředník könyvében nem a történész alaposságával és precizitásával haladunk egyik témától, egyik évtől a másikig, hanem sokkal inkább asszociációk mentén. De csak így lehetséges, hogy a kollektívum ne csupán racionálisan működjön, hanem irodalmi és misztikus elemek is hatással legyenek rá, kiszorítva a démonit. Az Europeanában épp ez a kiszorítás történik meg, a démoni az időcsavarok centrifugája révén kipörög a jelenből, mint centrifugált ruhából a víz.

Mágikus erejű lenne ez a könyv? Azt azért nem hinném. Ám az irodalom folyamatának nemcsak valóságértelmező, hanem valóságkorrigáló feladata is van. Ez a könyv nemcsak szórakoztat, de nevel is. Másképp megfogalmazva, ez a könyv egyáltalán semmire nem akar nevelni, egyáltalán nem szórakoztató, mert ki tud ilyesmin szórakozni. Sőt nem is

könyv igazából, hanem egy hosszúra nyúló vicc; bár a 20. század történelme nem vicc, ha ki akarjuk belőle a tragikusat centrifugálni, akkor kínos, századunkig eltartó röhögés marad hátra, melyet jobb meg sem hallani, mert még kővé válunk, vagy ha már eddig is kőből voltunk, akkor szétesünk nyílhegynyi darabokra.

Az irodalomnak semmi köze nincs a valósághoz, nem is korrigálja és nem is értelmezi azt, ad valami mást helyette, ahogy az emberi civilizáció a több millió koncentrációtáborlakó után megteremtette a légerruhába öltözött barbie-babát²⁰. Az irodalom, amit Ouredník művel abszolút korszerű, abszolút eurokonform, de nem konformista, és nem akarja se a valóságot se a kort mímelni, a tudományosságot egyszerűen formaként használja; választhatta volna hős nélküli, költőietlen szövege számra a hexametert is, témául pedig Trója ostromának néhány napját, ha a választás rajta múlt volna, ha arra törekedett volna, hogy remekművet írjon, nem pedig olyan katalizátort, mely ellene dolgozik mindenféle szabálynak. De a szabály ellen dolgozás esztétikai szempontokról tanúskodik, szépirodalmi szándékkal írta meg-át-újra-szét a 20. századi történelmet a szerző, hiszen történelemhamisítás a terepe, ahogy az a cseh irodalmi hagyományban már annyira bevett a 19. század eleji kézirat-hamisításoktól, a Švejkben át egész Kunderáig. A Švejk túlélési taktikát kínált a túlélhetetlenhez, Kundera pedig egy másik, nem nyelvében élő nemzet képét ajánlotta többször és többféleképp a 2. világháború után hazájukban egyedül maradó csehek számára. Így a történelemhamisítás persze nem a tények meghamisítását jelenti, hanem azt a törekvést, hogy értelmet fedezzünk fel ott, ahol nincs, és viszont: értelmet üzzünk ki onnan, ahol történetesen van. Az Europeana az értelem csapatainak átrendezése a frontvonalak mögött.

A cseh öntudat formáinak erre nem biztos, hogy szüksége van. Hiszen a szükség törvényt bont, és ők mindig is a törvény keretei között szerettek fontolva haladni, a lázadásai a lojalitás álarcát viselték, és ha lojálisak voltak az rögtön lázadásnak tűnt. Kisarkítva azt mondhatnánk, ha 68-ban nem verik le a Varsói Szerződés csapatai Csehszlovákiát, talán még ma is van Varsó Szerződés.

Azt terveztük, hogy az irodalom módszereivel fogjuk kutatni a cseh mentalitást, ehelyett a cseh mentalitást hurcoltuk be a kutatásaink közé, mint a felfedező a pestist és a vérbajt Európába. Hamisítunk, vagy legalábbis elképzelünk egy másik múltat a megtörtént helyett. Ha több ezer év múlva a fatális véletlen úgy hozná, hogy ez a szöveg lenne az egyetlen forrása a 20. század történelmének, akkor talán véglegesen meg is változtatnánk. A csehek önmitosza ma az, hogy ők a mítosz nélküli nép. Ők semmiképp se vállalnák, hogy miattuk menjen más irányba a történelem.

²⁰ OUREDNIK 59–60.

IRODALOM

- BERKES Tamás: *A cseh eszmetörténet antinómiái*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- BOJTÁR Endre: „Az ember feljő”. *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
- Jacques DERRIDA: *Esszé a névről*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1993.
- Paul FEYERABEND: *A módszer ellen*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Josef JEDLIČKA: *České typy, aneb Poptávka po našem hrdinovi*. Nakladatelství Franze Kafky, Praha, 1992.
- Karel KOŠÍK: *Století Markéty Samsové*. Český spisovatel, Praha, 1993.
- Vladimír MACURA: *Masarykovy boty*. Pražská Imaginace, Praha, 1993.
- Antonín MĚŠTAN: *Česká literatura mezi Němci a Slovany*. Academia, Praha, 2002.
- NÁDAS Péter: *Az égi és a földi szerelemről*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Patrik OUŘEDNÍK: *Europeana. A huszadik század rövid története*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2003.
- Jan PATOČKA: *Mi a cseh?* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996.
- Sylvie RICHTEROVÁ: *Slova a ticho*. Československý spisovatel, Praha, 1991.
- IV. *SJEZD Svazu československých spisovatelů*. Československý spisovatel, Praha, 1968.
- Ludwig WITTGENSTEIN: *Logika-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

